

Danuta Bieńkowska, Elżbieta Umińska-Tytoń

O niektórych mechanizmach zmian urbonimów : nazwy pośrednio motywowane w nazewnictwie łódzkim

Studia Językoznawcze 11, 37-45

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DANUTA BIEŃKOWSKA
ELŻBIETA UMIŃSKA-TYTOŃ
Łódź

**O NIEKTÓRYCH MECHANIZMACH ZMIAN URBONIMÓW
(NAZWY POŚREDNIO MOTYWOWANE W NAZEWNICTWIE ŁÓDZKIM)**

Słowa kluczowe: urbonimy, nazewnictwo miejskie Łodzi, historia Łodzi

Nazewnictwo miejskie podlega nieustannym zmianom. Przyczyny tych zmian mają rozmaity charakter. Da się je ująć w trzech grupach:

1. Zanikanie części nazw wraz z nazywanymi przez nie obiektami topograficznymi. Przyczynia się do tego najczęściej przebudowa terenów, na których znajdowały się te obiekty. Na przykład w Łodzi na przestrzeni dziesięciu lat (1983–1993) zniknęło 41 nazw wraz z nazywanymi przez nie obiektami¹.
2. Nadawanie nowych nazw ulicom i innym obiektom miejskim dotąd nie nazwanym lub nowo powstającym. Jest to najsilniej zaznaczający się proces zmian związany z poszerzaniem terytorium, zagospodarowywa-

¹ Podaję za: M. Nowakowska, *Najnowsze tendencje w tworzeniu nazw ciągów komunikacyjnych Łodzi*, w: *Język w mieście. Problemy kultury i poprawności*, Łódź 1998, s. 143–151.

niem nowych, niezurbanizowanych terenów. W Łodzi w dziesięcioleciu 1983–1993 przybyło aż 500 nowych nazw.

3. Zmiana istniejących nazw na nowe. Przemianowania ulic i innych obiektów miejskich związane są z kilkoma przyczynami. Najczęściej są to zmiany koniunkturalne podyktowane względami politycznymi. W dziejach miast polskich powtarzały się one wielokrotnie i miały dość szeroki zasięg. Dotyczyły przede wszystkim obiektów ważnych dla miasta, centralnie położonych. W przytaczanym przykładowo dziesięcioleciu w Łodzi przemianowano 60 ciągów komunikacyjnych. Nierzadko przemianowania wymagały obiekty wchłonięte przez wielkie miasto, ponieważ nowo przyłączone zurbanizowane tereny (wsie, osady, miasteczka) posiadały własne nazewnictwo, które w jakiejś mierze pokrywało się z nazwami istniejącymi w aglomeracji.

Tworzenie nowych nazw przebiega w rozmaity sposób. Źródłem inspiracji jest słownictwo apelatywne – wykorzystywane zarówno do budowy nazw motywowanych (np. położeniem obiektu, kształtem, rodzajem terenu, okoliczną florą), jak i niemotywowanych, konwencjonalnych – a także inne systemy nazewnictwa: systemy antroponimiczne, system nazw miejscowych oraz inne systemy toponimiczne (głównie nazwy wodne, terenowe – w tym nazwy dróg).

Zbierając materiał do monograficznego opracowania nazewnictwa Łodzi w jego blisko dwustuletniej historii – od ok. 1820 roku do chwili obecnej – zwróciliśmy uwagę na nazwy **wewnętrznie** motywowane, dla których podstawą były funkcjonujące już na danym obszarze, a więc chronologicznie wcześniejsze, nazwy.

Jednym z rodzajów nowych nazw, pozostających w związku z macierzystym systemem nazewnictwa funkcjonującym w określonej przestrzeni miejskiej, są nazwy w literaturze onomastycznej określane jako „przejęte”, „przeniesione”, „importowane”, „ponowione”, „wtórne”². Ta kategoria nazw ma charakter uniwersalny, to jest funkcjonuje w systemach toponimicznych różnych bardzo obszarów i krajów, zaś jej powstanie jest wynikiem bądź prostego przeniesienia

² Na temat tej grupy nazw pisali m.in.: J. Bubak, *Nazwy przeniesione w polskiej toponomastyce*, cz. I: „Onomastica” 1965, X, s. 50–73, cz. II: „Onomastica” 1966, XI, s. 43–61; J. Treder, *O tzw. nazwach ponowionych*, „Onomastica” 1979, XXIV, s. 19–43; tenże, *Nazwy importowane w toponimii Kaszub*, „Onomastica” 1981, XXVI, s. 61–81; D. Kopertowska, *Nazwy miejscowe wtórne w toponimii województwa kieleckiego*, „Slavia Occidentalis” (1986) 1987, 43, s. 45–61. Niektórzy badacze terminy określające tę grupę nazw stosują zamiennie, inni zaś dokonują między nimi rozróżnienia.

nazwy z jednego obiektu na drugi bez zmiany jej struktury, bądź jej formalnego przekształcenia. Zdaniem onomastów w opisie nazw ponowionych kwestią drugorzędą jest poszukiwanie i wskazywanie ich pierwotnej etymologii oraz wewnętrznej struktury, zaś bardziej znaczący jest sposób i powód, dla którego zostały przeniesione z obiektu na obiekt (motywacja kulturowa)³. Przedstawiając obecność nazw wtórnych w historii łódzkiego nazewnictwa miejskiego, zwrócimy uwagę na relacje, jakie zachodzą między pierwotną a wtórną nazwą zarówno na płaszczyźnie formalnej, jak i motywacyjnej. Widoczne tu są dwa zasadnicze typy:

- I. Wykazujące związek formalny z nazwą podstawową.
- II. Wykazujące jedynie związek semantyczny.

Ad I. W obrębie tej grupy nazw funkcjonujących w „obiegu zamkniętym” miejskiej urbonimii bardzo często stosowany jest mechanizm przenoszenia nazw z jednego obiektu na drugi **bez zmiany** ich **struktury**. Nazwa wcześniej istniejącego desygnatu zostaje wykorzystana do nazwania nowego obiektu. Przeniesienia motywowane są najczęściej bliskością topograficzną obu obiektów. Na przykład w łódzkiej urbonimii charakter nazw przeniesionych mają nazwy wielu parków – przy ich nominacji wykorzystano bowiem nazwy przyległych ulic bądź placów (w ten sposób powstały nazwy: *park (im. gen. Jarosława) Dąbrowskiego*, *park (im. Jana) Kilińskiego*, *park (przy ul.) Worcella*, *park (im. Władysława Stanisława) Reymonta*, *park (im. Henryka) Sienkiewicza*), zaś *park Kolbego* zawdzięcza swoją nazwę patrocinium pobliskiego kościoła⁴.

Często spotykany jest także w historii łódzkiej urbonimii mechanizm potórnego wykorzystania nazwy ulicy, związany z zanikiem desygnatu na skutek przebudowy miasta bądź z jego przemianowaniem. Pierwotna nazwa, w niezmienionej formie, zostaje wykorzystywana do nowej nominacji – najczęściej ulicy znajdującej się na obrzeżach miasta; w ten sposób utrzymane zostały w historii łódzkiego nazewnictwa nazwy ulic:

- *Bartnicza* – zniknęła ok. 1961 roku, ponownie nadana w 1988 roku ulicy w dzielnicy Andrzejów;
- *Kątna* – przemianowana w 1961 roku na ul. Wróblewskiego, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic Olechowa;

³ Por. J. Treder, *op.cit.*, s. 21.

⁴ Często spotykane są także przeniesienia nazw części miasta na nazwę przebiegającej tamtey ulicy bądź wykorzystane są jako nazwa osiedla.

- *Kmicica* – przemianowana w 1951 roku na Gliwicką, ponownie nadana w 1987 roku jednej z ulic Olechowa;
- *Leśna* – przemianowana w 1920 roku na Wysockiego, ponownie nadana w 1970 roku jednej z ulic w Rudzie Pabianickiej;
- *Majowa* – zniknęła ok. 1961 roku, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic Nowosolnej;
- *Miernicza* – zniknęła ok. 1961 roku, ponownie nadana w 1986 roku jednej z ulic w Antoniewie;
- *Oficerska* – zniknęła ok. 1961 r., ponownie nadana w 1986 r. jednej z ulic w Antoniewie;
- *Jana Skrzetuskiego* – przemianowana w 1951 r. na Wedmanowej, ponownie nadana w 1987 r. jednej z ulic Olechowa;
- *Topolowa* – zniknęła ok. 1974 roku, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic w Nowosolnej;
- *Ulańska* – zniknęła ok. 1961 roku, ponownie nadana w 1986 roku jednej z ulic na terenie Nowego Złotna;
- *Wieńcowa* – zniknęła ok. 1951 roku, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic Feliksina;
- *Zagłoby* – przemianowana w 1951 roku na Deczyńskiego, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic Olechowa;
- *Żywiczna* – zniknęła ok. 1961 roku, ponownie nadana w 1988 roku jednej z ulic Andrzejowa.

Przywracanie i zachowywanie dawnych nazw zwykło się interpretować jako wyraz patriotyzmu lokalnego.

Czytelny i przejrzysty związek z nazwą pierwotną mają także nazwy wtórne, które zachowują w swej podstawie wcześniejszy chronologicznie toponim, lecz **zmieniony formalnie**. W typie tym wyróżnić należy:

▪ Złożenia oraz zestawienia, których pierwszą częścią, mającą charakter odróżniający (dyferencyjny), jest człon *nowo-*, *staro-*, *krótko-*, *mała*, drugą zaś nazwa już istniejącej ulicy. Nazwy takie nadawane były przedłużeniom ulicy, ulicom równoległym położonym w pobliżu już istniejących, a także skośnie lub prostopadle odchodzącym w bok od istniejącej ulicy, której nazwa dała podstawę do złożenia⁵.

⁵ Nazwy te „nadawano ulicom przebiegającym w pobliżu ulic pierwotnych (tzn. z nazwami podstawowymi w tej strukturze), bądź stanowiących ich przedłużenie, bądź od nich odgałęzionych. [...] Typ nazw z członem *nowo-* był przeznaczony dla nowego wariantu desygnatu (przebiegu uli-

W Łodzi nazwy takie były nadawane dość często w drugiej połowie XIX wieku, gdy miasto intensywnie się rozwijało. Najliczniejsze są nazwy z członem **nowo-** (jest ich 33)⁶: *Nowo-Cegielniana, Nowo-Dworska, Nowo-Długa, Nowo-Drewnowska, Nowo-Franciszkańska, Nowo-Kątna, Nowo-Kolejowa, Nowo-Krótką, Nowo-Kwiecista, Nowo-Limanowskiego, Nowo-Lipowa, Nowo-Lutomierska, Nowo-Łagiewnicka, Nowo-Marysińska, Nowo-Miła, Nowo-Młynarska, Nowo-Oгородowa, Nowo-Obywatelska, Nowo-Pabianicka, Nowo-Pańska, Nowo-Pocztowa, Nowo-Podgórną, Nowo-Południową, Nowo-Radwańska, Nowo-Senatorska, Nowo-Sikawska, Nowo-Spacerowa, Nowo-Szopena, Nowo-Targowa, Nowo-Towarowa, Nowo-Zarzewska, Nowo-Zgierska, Nowo-Zielona.*

W początkach lat 30. XX wieku nazwy te zostały zmienione bądź zanikły wraz z oznaczaną ulicą. Wyjątkiem była ul. *Nowopółudniowa*, która pod tą nazwą przetrwała aż do 1984 roku.

Nazwy tego typu były przedmiotem analizy Kwiryny Handke⁷. Autorka, omawiając nazewnictwo Warszawy na przestrzeni wieków, pisze, że nazwy z członem *nowo-* pojawiają się dopiero w XIX wieku i stają się względnie popularne w drugiej połowie tego stulecia. Po pierwszej wojnie światowej obserwuje się w Warszawie gwałtowne zmniejszenie liczby tych nazw. Spostrzeżenia te znajdują potwierdzenie także w materiale łódzkim, przy czym trwałość omawianego typu nazw w Łodzi była większa, bo czas ich likwidacji przypada w większości na początek lat 30. XX wieku. Omawiana struktura w nazewnictwie łódzkim nie jest stosowana do nowych nominacji w drugiej połowie XX wieku. W cytowanych badaniach K. Handke ustaliła, że obok nazw z członem *nowo-* były też nieliczne nazwy z członem *staro-*: *Starorudzka, Staro-Sikawska, Staro-Targowa, Staro-Wólczańska*. Dwie z nich pochodzą z czasu, co nazwy z *nowo-*, i tak jak i one uległy zmianie w latach 30. XX wieku. Dwie natomiast – *Starorudzka* i *Starosikawska* – są nieco młodsze (powstały w 1940 i 1929 r.) i istnieją niezmiennie do dziś.

cy) określanego przez już istniejącą nazwę”. K. Handke, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa 1992, s. 107–108.

⁶ Poza naszym zainteresowaniem pozostają nazwy utworzone od nazw miejscowych: *Nowomiejska, Nowotarska, Nowogrodzka, Staromiejska* oraz od przymiotników złożonych: *Nowopolska, Nowoodkryta, Nowootwarta*.

⁷ K. Handke, *Człon nowo- w polskich nazwach ulic i miejscowości*, w: eadem, *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa 1997, s. 419–425.

Obok członu *nowo-* w tej samej funkcji stosowany był człon *krótko-*: *Krótko-Drewnowska*, *Krótko-Franciszkańska*, *Krótko-Lwowska*, *Krótko-Oгородowa*. Nazwy takie stosowane były na oznaczanie ulicy, zwykle mniejszej, krótszej od sąsiedniej, której nazwy użyto w drugim członie złożenia.

Podobną funkcję pełniły nazwy w postaci wyrażenia przyimkowego *przy* plus nazwa podstawowa (przeniesiona). Nazywano tak uliczki prostopadłe lub skośne względem większej ulicy, której nazwy użyto w nowej nominacji. Nazw takich nie jest wiele (tylko 9) i wszystkie dotyczą obiektów zlokalizowanych na Bałutach, czyli w dzielnicy mającej bardzo zwartą zabudowę i gęstą sieć ulic. Są to: *Przy Aleksandrowska*, *Przy Drewnowska*, *Przy Fajfra*, *Przy Głowackiego*, *Przy Kielma*, *Przy Nowaka*, *Przy Promyka*, *Przy Rajtera*, *Przy Srebrzyńska*. Nazwy te powstały na przełomie XIX i XX wieku i w latach 20.–30. XX wieku zostały zmienione.

Zaledwie dwoma przykładami poświadczony jest w łódzkiej urbonimii typ *Mała Sikawska* (nazwa zmieniona w 1933 r.) oraz *Mała Zielona* (istniejąca od 1918 do 1940 r.), a także typ *Lewa Kielma*⁸.

▪ Utworzone za pomocą innego sufiksu (o innym wariacie słowotwórczym). W ten sposób przemianowano *Piaskową* na *Piaseczną*, *Różową* na *Różaną*, *Zieloną* na *Zielną* oraz *Źródlaną* na *Źródłową*, zachowując ten sam desygnat, oraz zmieniono nazwy *Dożynki* na *Dożynkową*, *Grabinka* na *Grabinkową*, czemu towarzyszyła także zmiana obiektu.

Ad II. Szczególnie jednak interesujący jest drugi typ nazw motywowanych wcześniejszymi chronologicznie urbonimiami – o którym też rzadko w literaturze dotyczącej nazewnictwa miejskiego jest mowa – różniący się od poprzedniego trzema zasadniczymi elementami: brakiem zmiany desygnatu (nowa nazwa odnosi się do tego samego obiektu), brakiem związku formalnego z wyjściową nazwą oraz pełną zmianą leksykalną nowej nazwy. Chodzi o te przypadki, gdy dokonując zmiany nazwy, zadbano o zachowanie jej semantyki czy też o utrzymanie nowej nazwy w tym samym kręgu skojarzeń, co poprzednia podlegająca zmianie. W obrębie tej grupy, ze względu na relację semantyczną między pierwotnym a wtórnym leksemem, możemy wydzielić kilka podtypów.

▪ Obie nazwy pozostają wobec siebie w relacji szeroko rozumianej synonimii: *Kościelna* → *Farna*, *Parafialna*; *Żelazna* → *Metalowa*; *Magistracka*

⁸ W innych miastach w tej funkcji występują także człony: *Boczna*, *Dolna*, *Górna*, *Duża*, *Wielka*, por. M. Buczyński, *Nazwy ulic i placów Lublina*, „Onomastica” 1966, XI, z. 1–2, s. 162–164.

→ *Municypalna*; *Hoża* → *Radosna*; *Krańcowa* → *Skrajna*; *Mokra* → *Wilgotna*; *Harcerska* → *Zuchów*; *Chłodna* → *Cienista*; *Kamienna* → *Granitowa*; *Przejazd* → *Przejsciowa*; *Mostowa* → *Wiadukt*.

▪ Nowa nazwa należy do tego samego pola semantycznego, co poprzednia: *Piaskowa* → *Gruntowa*; *Młynarska* → *Mączna*; *Policyjna* → *Milicyjna*; *Miedziana* → *Mosiężna*; *Nowobrowarna* → *Piwowarska*; *Milionowa* → *Setna*; *Bratnia* → *Siostrzana*; *Radziecka* → *Społeczna*; *Morska* → *Tamka*; *Majowa* → *Czerwcowa*; *Profesorska* → *Sędziowska*; w przypadku nazwy motywowanej nazwą miejscową sięga się po nazwę miejscowości z tego samego regionu: *Tarnopolska* → *Przemyska*; *Słonimska* ‘miasto na Białorusi’ → *Białoruska*.

▪ Nowa nazwa ma przeciwne znaczenie lub odmienną konotację od poprzedniej (pozostają w relacji antynomicznej): *Azbestowa* → *Ekologiczna*; *Hrabowska* → *Proletariacka*.

▪ Nowa nazwa pozostaje w tym samym kręgu skojarzeń znaczeniowych, co poprzednia. W przypadku zmiany nazwy pamiątkowej od nazwy osobowej w celu zachowania nowej nazwy w tym samym kręgu skojarzeń odwoływano się do:

- tytułów utworów autorstwa patrona ulicy: *Moniuszki* → *Halki*; *Żeromskiego* → *Popioły*; *Kraszewskiego* → *Stara baśń*;
- do bohaterów literackich patrona ulicy: *Słowackiego* → *Beniowskiego*;
- do działalności dotychczasowego patrona: *Paderewskiego* → *Koncertowa*; *Wigury* → *Szybowcowa*; *Kopernika* → *Astronomiczna*; *Kościuszki* → *Patriotyczna*;
- do miejsca związanego z patronem: ks. *Kordeckiego* → *Jasnogórska*; *Sienkiewicza* → *Oblęgorska*;
- wykorzystuje się też stałe zestawienia i jeden jego człon zastępuje się drugim: *Ordona* → *Reduta*; *Kościuszki* → *Tadeusza*; *Sienkiewicza* → *Henryka*.

▪ Niekiedy wykorzystuje się podobieństwo brzmienia obu nazw: *Dąbrowska* → *Jaroslawa Dąbrowskiego*; *Poleska* → *Podlaska*; *Stalina* → *Stalingradzka*; *Andrzeja* → *Andrzeja Struga*; *Pomorska* → *Morska*; *Zamoyskiego* → *Zamojska*; *Żubrowa* → *Żubrowej*; *Stefana Przybyszewskiego* → *Stanisława Przybyszewskiego*; *Janka Krasickiego* → *Ignacego Krasickiego*; *Wołyńska* → *Wieluńska*; *Korczyńska* → *Andrzeja Korczyńskiego*.

* * *

Oba przedstawione mechanizmy zmian urbonimów, dokonujące się w obrębie ograniczonej geograficznie i społecznie przestrzeni, potwierdzają, że nazewnictwo miejskie tworzy system, którego jedną z cech jest zachowawczość. W literaturze przedmiotu zachowawczość odnosi się zazwyczaj do strony formalnej nazw obiektów miejskich, zaś nowatorstwa upatruje się na płaszczyźnie leksykalnej – nowe nazwy sięgają do coraz nowszych rejestrów słownikowych, na przykład w Łodzi ulice *Stylonowa*, *Elektronowa*, *Kosmonautów* itp. Jednakże przytoczony wyżej materiał pokazuje, iż zachowawczość odnosić można także do szeroko rozumianej semantyki nazw.

O ile taki rodzaj tworzenia nazw, który mieści się w pojęciu radiacji nazwy, jest stosunkowo łatwo uchwytne, a między nazwami „macierzystą” i wtórną istnieje widoczny związek formalny, o tyle motywacja nazw wykazujących z nazwą pierwotną jedynie związki semantyczne i konotacyjne jest możliwa do uchwycenia wyłącznie w badaniach diachroniczno-monograficznych danego obszaru, bowiem przy opisie czysto synchronicznym trudno znaleźć uzasadnienie dla nazwy ulic *Proletariacka*, *Koncertowa*, które zastąpiły wcześniejsze *Hrabiowska* i *Paderewskiego*. Można tu mówić o pewnym typie pośredniej motywacji. Pojęcie takie wydaje się szczególnie wygodne do opisu nazw, które w pewien sposób nie mieszczą się w kategoriach nazwy motywowanej w tradycyjnym rozumieniu, a ich wybór nie wynika jedynie z arbitralnych decyzji urzędniczych, jak to ma miejsce w przypadku większości nazw pamiątkowych. Można się zastanawiać, czy części nazw tzw. kompleksowych bądź tematycznych nie można interpretować jako motywowanych nazwą obszaru, na którym są usytuowane, na przykład w Łodzi na osiedlu im. Henryka Sienkiewicza ulicom nadano imiona bohaterów jego powieści: *Jagienki*, *Maćka z Bogdańca*, *Longinusa Podbipięty*, *Skrzetuskiego*, *Kmicica* itd. Nazwa osiedla pełni tu rolę hiperonimu motywującego semantycznie nazwy ulic. Jest to zjawisko bliskie powszechnym w wielu miastach skupiskom nazw tzw. tematycznych (np. od drzew i kwiatów, od owoców, „bajkowe”), które jednak nie posiadają hiperonimu w postaci nadrzędnej nazwy.

**ABOUT SOME MECHANISMS OF CHANGES IN URBANONYMS
(INDIRECTLY MOTIVATED NAMES IN ŁÓDŹ'S NAMING)**

Summary

Keywords: urbanonyms, urban Łódź's naming, history of city Łódź

The subject of a discussion in the article are internally motivated names present in the history of Łódź's naming. The internally motivated names are based on the names which functioned chronologically earlier in the area. Taking into account the relationships between the primary and secondary names, on both formal and incentive levels, two types of internally motivated names have been distinguished and discussed: 1. names having a formal relationship with the primary names, and 2. names having only basic, semantic relationship with the primary names.